

Maria Tomiak

 <https://orcid.org/0009-0006-7696-8191>
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskich UAM
61-874 Poznań, al. Niepodległości 4
martom40@st.amu.edu.pl

Yury Fedorushkov

 <https://orcid.org/0000-0001-9433-0956>
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskich UAM
61-874 Poznań, al. Niepodległości 4
jerfed@amu.edu.pl

PROLEGOMENA DO ANALIZY RELACJI SYSTEMOWYCH POLA ASOCJACYJNEGO OCZY W OBSZARZE JĘZYKÓW WSCHODNIOŚLAWIAŃSKICH

**Prolegomena to the Analysis of the Systemic Relations of the Associative Field
EYES in the Area of East Slavonic Languages**

Streszczenie

Tekst artykułu poświęcony jest praktycznemu opisowi badań w zakresie podstawowych różnic między konceptualizacją pola asocjacyjnego pojęcia *oczy* w trzech językach wschodniosłowiańskich (rosyjskim, białoruskim i ukraińskim) na podstawie danych, których źródłem jest Słowiański Asocjacyjny Słownik: rosyjskiego, białoruskiego, bułgarskiego, ukraińskiego (*Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский*), tzw. SAS.

W artykule zademonstrowane są wstępne wyniki badań nad systemem relacji semantycznych (np. synonimia, hiperonimia, fuzyzynimia i in.) oraz typów akomodacji (np. reakcji czy kongruencji), w obrębie pary bodziec–reakcja zarejestrowanej w słowniku asocjacyjnym. Opisana została analiza porównawcza relacji semantycznych na linii bodziec–reakcja we wschodniosłowiańskich polach asocjacyjnych, a same relacje podzielono na paradygmatyczne i syntagmatyczne.

Received: 17.06.2024. Verified: 28.09.2024. Accepted: 20.12.2024.

© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Biorąc pod uwagę ilościowe i jakościowe analizy danych zebranych w SAS, a także wyniki tej analizy, w artykule podjęta jest próba przybliżenia głębszego kontekstu kulturowo-semantycznego, w jakim koncept językowy *OCZY* funkcjonuje w tych trzech językach. Jako osobny rezultat, artykuł przedstawia grafikę ilustrującą różnice między trzema polami asocjacyjnymi badanego pojęcia.

Słowa kluczowe: eksperyment asocjacyjny, relacje systemowe, pole asocjacyjne, języki wschodniosłowiańskie.

Summary

The article explores the conceptualization of the associative field *eyes* in Russian, Belarusian, and Ukrainian, focusing on linguistic and cultural differences in its representation. Drawing on data from the *Slavic Associative Dictionary* (*Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский*, or SAD), the study examines stimulus-response pairs to uncover unique associative networks within these East Slavic languages.

The analysis identifies key semantic relationships, including synonyms, hyperonyms, and fuzzyonyms, alongside syntactic accommodation patterns such as rection and congruence. These elements are categorized into paradigmatic and syntagmatic relations, providing a framework for comparative analysis. By examining these associations, the study reveals how the concept of *eyes* reflects broader cultural and semantic frameworks inherent to each language.

Through a combination of quantitative and qualitative methods, the article highlights differences in the conceptualization of *EYES*, shaped by diverse linguistic traditions and cultural contexts. A visual representation of the findings further illustrates contrasts between the associative fields across the three languages, offering valuable insights into the interplay between language, thought, and culture in the East Slavic region.

Keywords: free association experiment, relations in lexical system, associative field, East Slavic languages.

1. WPROWADZENIE

Niniejszy tekst poświęcony jest opisowi metody badawczej pozwalającej analizować wyniki eksperymentu asocjacyjnego (por. niżej – rozdział 4. pt. *Analiza obiektów badawczych*) umieszczonych w słowniku asocjacyjnym. Podstawowym celem artykułu jest opis badania różnic w konceptualizacji pola asocjacyjnego *OCZY* w trzech językach wschodniosłowiańskich (rosyjskim, białoruskim i ukraińskim) na podstawie danych zebranych ze „Słowiańskiego Asocjacyjnego Słownika: rosyjskiego, białoruskiego, bułgarskiego, ukraińskiego” (SAS) pod redakcją Natalii Ufimcewej (Уфимцева, 2004). Analizie poddajemy relacje między bodźcem a reakcjami na taki bodziec. Relacje, o których tu mowa, mają ewidentny podział na syntagmatyczne (akomodacyjne, składniowe) i paradygmatyczne (systemowe, np. synonimia, hiperonimia etc.). Porównujemy potencjał relacji w poszczególnych językowych polach asocjacyjnych pod względem kwantytatywnym (np. na podstawie liczby reakcji, danych statystycznych w obrębie kierunku bo-

dziec–reakcja), jak i kwalitatywnym – na podstawie danych uzyskanych dzięki przynależności reakcji do poszczególnych kategorii tematycznych. Innymi słowy, najpierw kategoryzujemy reakcje pod względem leksykalno-tematycznym.

Jak już wspomnieliśmy, relacje zachodzące pomiędzy bodźcem a reakcją ograniczono na relacje syntagmatyczne (por. rozdział 4.1. pt. *Relacje syntagmatyczne*) i paradygmatyczne (por. rozdział 4.2. pt. *Relacje paradygmatyczne*). Poprzez analizę danych zebranych z SAS będziemy dążyć do zrozumienia głębszego kontekstu kulturowego i semantycznego, w którym funkcjonuje pole asocjacyjne OCZY jako wyznacznik konceptu językowego (opis terminu – por. niżej, rozdział 3.) – w danych asocjacyjno-werbalnych trzech języków. Pokażemy, że pole OCZY jest jednocześnie zarówno częścią konceptu PERCEPCJA, jak i konceptu ORGANY ANATOMICZNE. Jako osobny wynik przedstawimy infografikę obrazującą różnice między trzema polami asocjacyjnymi.

W pierwszym rozdziale przedstawimy obecny etap badania nad polami asocjacyjnymi, w rozdziale drugim omówimy pojęcie konceptu, w trzecim – analizę obiektów badawczych z podziałem na trzy podrozdziały ze szczegółowym wglądem w dane kwantytatywne (zwłaszcza w rozdziałach 4.1. *Relacje syntagmatyczne* oraz 4.2. *Relacje paradygmatyczne*). W rozdziale czwartym przedstawimy kwantytatywny wymiar wyników. Wyniki ogólne oraz perspektywy badawcze omówimy w rozdziale końcowym pt. *Podsumowanie*.

2. STATUS QUO BADAŃ

Problematyka odczytu danych lingwoasocjacyjnych jest traktowana jako jeden z warsztatów badawczych bazujących na idei odtwarzania relacji wewnętrznych systemu leksykalnego (por. prace: Блох, 2004 lub Клименко, 2018). Według badaczki Anny Klimenko pole asocjacyjne „może być obiektywnym wskaźnikiem relacji słowa w stosunku do innych słów w systemie” (Клименко, 2018, 105). Aktualność badań wynika z rosnącego zainteresowania językowym obrazem świata. Jest to szczególnie ważne w kontekście badania językowego obrazu świata, w którym istotną rolę gra konceptualizacja ciała człowieka, ale też jego naturalnych narzędzi – przede wszystkim organów percepcyjnych – służących do obcowania z rzeczywistością pozajęzykową. Oczy są jednym z najważniejszych, jeśli nie głównych, narzędzi percepcji, dzięki którym człowiek poznaje świat. Odnajduje to swoje odzwierciedlenie w płaszczyźnie języka. Oczy w rzeczywistości językowej są nie tylko organem percepcji wizualnej, ale też odbiciem wewnętrznej ludzkiej egzystencji, charakteru, nastroju, uczuć, myślenia. Wobec tego rozpatrujemy OCZY nie tylko jako pole semantyczne, lecz jako osobny wielowymiarowy koncept językowy, który warto zbadać z pozycji porównawczej, np. w obrębie zbliżonej genetycznie grupy językowej, jaką jest grupa języków

wschodniosłowiańskich. Pole OCZY jest jednocześnie częścią nadrzędnych struktur – superkonceptów CIAŁO, PERCEPCJA, ORGANY ANATOMICZNE, MYŚLENIE, UCZUCIA.

Problematyka językowego obrazu świata w granicach poszczególnych kultur językowych jest wciąż aktualnym gruntem dla prowadzenia badań naukowych. Bogaty zestaw danych gotowych (bez dodatkowej obróbki, uzupełnień etc.) do analizy kwantytatywnej i jakościowej oferują słowniki asocjacyjne powstające w celu unaocznienia językowego obrazu świata określonej grupy etnicznej. Niniejszy materiał leksykalny do badań został zaczerpnięty z SAS i posegregowany w następujący sposób: sporządzona została tabela analityczna uzupełniona reakcjami na bodźce w trzech analizowanych językach – rosyjskim, ukraińskim oraz białoruskim, tj. ГЛАЗА/ ОЧИ/ ВОЧЫ. Identyczne pod względem leksykalnym reakcje zostały zrównoleżone. Należy też stwierdzić, że zestawienie reakcji (potraktowanych jako odpowiedniki przekładowe) z artykułów hasłowych w trzech językach umożliwiło dotarcie również do reakcji unikatowych w każdym z tych artykułów. W tabeli badawczej dobrane zostały ekwiwalentne reakcje na bodziec OCZY, np. ROS: *красивые*, UKR: *гарні*, BIAŁ: *прыгожыя*. Nie wszystkie reakcje były identyczne w danych językach; w tabeli znajduje się także wiele okazjonalnych kombinacji, wykazujących unikatowość asocjatu – np. ROS: \emptyset^1 , UKR: \emptyset , BIAŁ: *шчырасць*. Dane w tabeli zostały poddane analizie według parametrów, które zostaną przybliżone w dalszej części niniejszego tekstu. Ze względu na zbliżoną pisownię oraz alfabet decydujemy się na zapis bodźca i reakcji w następujący sposób: „BODZIEC(JĘZYK): *reakcja*”, np. ОЧИ (UKR): *зеркало*.

3. KONCEPT A RELACJE SYSTEMOWE

W naszych badaniach kluczową rolę odgrywa pojęcie konceptu językowego oraz pola leksykalne w zasięgu tej jednostki leksykalnej. Pojęcie konceptu rozpatrujemy opierając się o prace Walentyny Masłowej (Маслова, 2004) oraz Ludmiły Babenko (Бабенко, 2007). W danych pracach koncept językowy rozpatrywany jest jako jednostka świadomości kulturowej i jest jednostką dynamiczną, a więc modyfikującą swoją strukturę i zawartość. W słowniku pt. *Краткий словарь когнитивных терминов* koncept rozpatrywany jest jako strukturalna jednostka świadomości, leksykonu mentalnego (Кубрякова et al., 1997, 90). Wobec tego warto przybliżyć pojęcie konceptu w ujęciu strukturalnym, zbliżonym do bytów konkretnych – jednostek leksykalnych (w uproszczeniu – słów i frazemów), które będzie niezbedne w dalszych badaniach:

¹ Za pomocą znaku „ \emptyset ” oddajemy znaczenie ‘brak czegoś’.

(...) koncept rozpatrywany [jest] jako kolektywna, aktualnie funkcjonująca, unikatowa, a zarazem uniwersalna wiedza językowa skoncentrowana wokół jednego obrazu dźwiękowego o poszerzonej polisemii (...). Koncept składa się z bytów materialnych. Dlatego sformułowanie: jeden wyraz gromadzi wokół siebie inne wyrazy należy uzupełnić następująco: jedno znaczenie może gromadzić „wokół siebie” setki bytów (wyrazów, kolokacji) na podstawie przynajmniej jednej relacji synonimii (Fedorushkov, Narloch, 2014, 187).

Mając na uwadze powyższy komentarz, zdecydowaliśmy się zbadać właśnie relacje systemowe, takie jak np. relacja synonimii (np. *глаза – очи, зенки, буркалы* i inne) lub hiperonimii. Okazało się, że typów relacji systemowych w zebranym materiale jest o wiele więcej (por. rozdział 4.2. pt. *Relacje paradygmatyczne*). Dostrzegliśmy także holonimię (ГЛАЗА(ROS): *часть лица*), komeronimię (ГЛАЗА(ROS): *затылок*) i przede wszystkim fuzzynimię (ГЛАЗА(ROS): *душа, зеркало*). Zbiór tych relacji systemowych określiliśmy jako potencjał relacji paradygmatycznych. Potencjał taki jest prezentowany liczbowo (por. niżej – rozdział 5. pt. *Wyniki analizy oraz wnioski*). Spośród reakcji na bodziec OCZY w trzech analizowanych językach (wynikach eksperymentu asocjacyjnego) około połowę stanowiły jednak relacje nieparadygmatyczne. Są to relacje bodziec-reakcja oparte o strukturalne konwencje składniowe, np. *глаза горят, зеленые глаза*, które w istocie są relacjami syntagmatycznymi. Jeśli w słowotwórstwie, morfologii i składni są to relacje uwydatnione na zasadzie *per analogiam*, to w obrębie „odtworzonego” systemu leksykalnego w modelu asocjacyjnym są one wysoce implicytne. Badacz Mark Bloch uznaje, że w różnych wariantach systemowo-asocjacyjnych powiązań semantycznych słów o wiele trudniej dostrzec podobieństwo takich relacji (por.: Блох, 2004, 49). Nie mniej jednak uznajemy, że próby takiego dostrzegania warto podejmować zwłaszcza w obrębie kultur i języków zbliżonych.

4. ANALIZA OBIEKTÓW BADAWCZYCH

Obiekty badawcze pochodzą ze słownika SAS, dlatego należy wyjaśnić, jak funkcjonuje dany słownik asocjacyjny i jaką wartość wnosi do badań językoznawczych. SAS jest narzędziem leksykograficznym, zawierającym zestawienie 112 słów-bodźców wraz z ich najczęstszymi skojarzeniami. Został napisany na podstawie wyników eksperymentu asocjacyjnego, przeprowadzonego w latach 1998–1999 z rodzimymi użytkownikami języków białoruskiego, bułgarskiego, rosyjskiego i ukraińskiego (około 500 osób dla każdego z języków). Nasze badania skupiają się na językach wschodniosłowiańskich, dlatego materiał w języku bułgarskim został pominięty. Eksperyment polegał na przedstawieniu uczestnikom ankiety ze słowami-bodźcami w ich ojczystym języku. Respondenci byli

poproszeni o podanie pierwszych skojarzeń słownych, które przychodzą im do głowy po prezentacji każdego bodźca. Artykuł hasłowy w danym słowniku wygląda następująco: dla każdego z języków podane jest słowo-bodziec (ГЛАЗА dla j. rosyjskiego, ОЧИ dla ukraińskiego i ВОЧЫ dla białoruskiego), następnie wymienione są reakcje wraz z liczbą oznaczającą liczbę powtórzeń; reakcje w słowniku są ułożone według frekwencji – od najczęstszych do najrzadszych, tj. okazjonalnych. Autorzy słownika zwracają uwagę na podstawę teoretyczną swoich badań, którą jest

(...) uzasadnione w psychologii przekonanie, że zjawiska rzeczywistości, postrzegane przez człowieka w strukturze działalności i komunikacji, odzwierciedlają się w jego świadomości w taki sposób, że to odzwierciedlenie uwidacznia związki przyczynowe i przestrzenne między zjawiskami i emocjami wywołanymi postrzeganiem tych zjawisk, a obraz świata zmienia się od jednej kultury do drugiej (Уфимцева, 2004, 6; tłumaczenie – M.T.).

Badanie różnic i podobieństw językowych z pomocą słownika SAS ma jednak pewne ograniczenia. Po pierwsze, respondentami byli studenci uniwersytetów, więc wyniki eksperymentu nie są reprezentatywne dla ogółu społeczeństwa, a tylko dla tej wybranej grupy społecznej. Po drugie, badanie było przeprowadzane ponad 20 lat temu. Nowsze słowniki asocjacyjne nie powstają, niemniej jednak te starsze zawierają równie interesujący materiał. Wyniki analiz tych danych są również ciekawe i warto przyrzeć się im z bliska, zagłębiając się w istotne tendencje w obrębie wybranych parametrów. Wobec tego, możliwym uzupełnieniem niniejszych badań mogą posłużyć treści innych słowników asocjacyjnych. Należy wymienić tu następujące pozycje: *Русский ассоциативный словарь* pod red. Jurija Karaułowa (Караулов, 2002a, 2002b), *Словарь ассоциативных норм русского языка* (Леонтьев, 1977), *Український асоціативний словник* pod red. Switłany Martinek (Мартінек, 2002), *Асацыятыўны слоўнік беларускай мовы* (Цітова, 1981) i in. Badane wschodniosłowiańskie pola asocjacyjne można także porównać z polskim OCZY na podstawie *Polskiego słownika asocjacyjnego* pod red. Romana Gawarkiewicza (Gawarkiewicz, 2008).

Opisy parametrów (por. niżej) będą zilustrowane przykładami językowymi, co pozwoli lepiej zrozumieć zastosowane kryteria analizy oraz ich praktyczne zastosowanie. Skomentowane będą następujące parametry: frekwencja reakcji, typ relacji (syntagmatyczna lub paradygmatyczna), przynależność do określonej kategorii leksykalno-tematycznej oraz interesujący parametr, który określamy jako przynależność reakcji do języka obcego w stosunku do bodźca.

W statystyce językoznawczej frekwencja to „liczba wystąpień badanego elementu językowego w danej próbie. Częstotliwość nazywa się też synonimicznie cz. absolutną i przeciwstawia się tzw. cz. względnej, która odpowiada stosunkowi cz. do wielkości próby” (Polański, 1999, 99). Na obecnym etapie pracy braliśmy

pod uwagę jedynie typy reakcji, czyli umniejszaliśmy absolutny typ frekwencji występowania odpowiedzi ankietowanych do $\text{freq}=1$. Liczba typów reakcji dla bodźca OCZY wyniosła 162 dla języka rosyjskiego, 132 dla ukraińskiego i 185 dla białoruskiego. Natomiast liczba okazów reakcji na bodziec OCZY dla danych języków to 552, 468 i 578. Różnica w liczbach okazów wynika z ilości ankietowanych osób w danych językach. Najwięcej respondentów wzięło udział w badaniu dla języka białoruskiego, najmniej – ukraińskiego. Należy tu stwierdzić, że opisane dane liczbowe są względnie proporcjonalne w porównaniu z innymi artykułami hasłowymi SAS.

Opisane wyżej dane statystyczne i frekwencyjne odnoszą się do relacji systemowych przede wszystkim pomiędzy bodźcem a reakcją. Istnieją oczywiście inne możliwości wglądu w wyniki eksperymentu. Należy tu zaznaczyć, że analiza relacji na linii reakcja-reakcja (np. w obrębie jednego bodźca) nie jest możliwa ze względu na charakter eksperymentu asocjacyjnego mającego na celu wykrycie norm skojarzeniowych, a więc linii bodziec-reakcja. Teoretycznie można jednak zbadać relacje paradygmatyczne i syntagmatyczne w parze na linii reakcja-reakcja na zasadzie *per analogiam*, np. ГЛАЗА(ROS): *синие, зелёные, карие* jako reakcje o naturze syntagmatycznej (związek zgody), obliczając w ten sposób potencjał paradygmatyczny samych reakcji: każda reakcja w powyższym przykładzie to kohiponim w stosunku do hiperonimu kolor/ barwa. Nie jest to jednak przedmiotem naszych badań.

4.1. Relacje syntagmatyczne

Relacja syntagmatyczna między elementami systemu mieści się w układzie zwanym akomodacją lub akomodacją syntaktyczną (por.: Saloni, Świdziński, 1998, 111). Akomodacja to zależność składniowa jednego wyrazu od drugiego (por.: Nagórko, 2007, 262). W literaturze przedmiotu dana relacja nazywana jest także kookurencją. Kookurencja stanowi stosunek współwystępowania i znajduje się w opozycji do komutacji – stosunku występowania wymiennego, tj. paradygmatycznego (por.: Sroka, 2022, 205). Badacz Kajetan Wobszal specjalizujący się w zakresie wizualizacji graficznej (grafowej) relacji systemowych uważa, że akomodacja jest to „związek wyrazów, którego elementy (wśród których można wyróżnić elementy główne i podrzędne) dostosowują do siebie swoje właściwości paradygmatyczne i możliwości fleksyjne (formy wyrazów) w odpowiedni – głęboko syntagmatyczny – sposób” (Wobszal, 2022, 7; tłumaczenie – Y.F.). Stosunki syntagmatyczne są to „relacje między elementami w wyrażeniach językowych (Lachur, 2004, 201). Według badacza Blokha są to relacje liniowe w czasie (segmenty dźwiękowe) i piśmie i realizują się jako „bezpośrednie relacje elementów w sekwencji segmentalnej (łańcuchu)

(por.: Блох, 2004, 43; tłumaczenie – Y.F.). W praktyce oznacza to, że relacje syntagmatyczne są typem schematu heurystyczno-syntaktycznego, utartej konstrukcji morfoskładniowej z konwencjonalną łączliwością semantemów dwóch (i więcej) różnych leksemów. Badanie tych relacji umożliwia identyfikację konkretnych powiązań między elementami językowymi, co jest istotne dla analizy struktury i funkcjonowania języka w kontekście rzeczywistych wyrażen językowych. Wykryte typy relacji syntagmatycznej dotyczą klasycznego podziału na związek rządu (zależność jednego członu połączenia od drugiego – w tym podrzędność wyrazu nieodmiennego wobec głównego) oraz związek zgody (tzw. kongruencja – tożsamość kategorii gramatycznych członów) z niewielkim wyjątkiem: do zbioru relacji syntagmatycznej dodaliśmy reakcje, które potencjalnie tworzą z bodźcem relację syntagmatyczną, np. ГЛАЗА(ROS): *смотреть*. Wyróżniliśmy trzy podgrupy (1. związek przynależności, 2. związek rządu, 3. związek zgody) dla trzech obszarów językowych:

Tabela 1. Typy reakcji w obrębie relacji syntagmatycznych na linii BODZIEC-reakcja w SAS

PGR	Relacja syntagmatyczna	Przykład ROS	Przykład UKR	Przykład BIAL
1	akomodacja: związek przynależności imienny	<i>глаза как у клоуна</i>	<i>очі з великими віями</i>	<i>вочы як люстэрка</i>
	akomodacja: związek przynależności właściwy	<i>глаза навывкат</i>	∅	<i>вочы навывкате</i>
2	akomodacja: związek zgody	<i>зеленые глаза</i>	<i>зелені очі</i>	<i>зялёныя вочы</i>
	akomodacja: związek zgody (koordynacja)	<i>глаза видят</i>	<i>очі бачуть</i>	<i>вочы бачаць</i>
	proakomodacja: związek zgody	<i>твой глаза</i>	∅	∅
3	akomodacja: związek rządu	<i>открыть глаза</i>	<i>повиколюю очі</i>	<i>хаваць вочы</i>
	proakomodacja: związek rządu	<i>два глаза</i>	<i>очі мамі</i>	<i>вочы дзяўчыны</i>

Źródło: opracowanie własne autorów.

W rozdziale 5. pt. *Wyniki analizy oraz wnioski* przedstawimy dane statystyczne uzyskane po podliczeniu trzech typów oraz podtypów związków. Należy w tym miejscu wyjaśnić sformułowania *proakomodacja: związek zgody* oraz *proakomodacja: związek rządu*. Są to relacje niepełne, nie osiągające swojej pełnej realizacji, tj. elementy przewidywane według konwencji akomodacji, występują właściwie jako części integralne związków składniowych. Przykładem relacji „proakomodacja: związek rządu” dla języka rosyjskiego jest ГЛАЗА: *видеть* (akomodacja to *видеть глазаму*); dla ukraińskiego: ОЧІ: *бачуть*; dla białoruskiego: ВОЧЫ: *бачыць*. W języku rosyjskim ГЛАЗА: *твой* może posłużyć jako przykład relacji „proakomodacja: związek zgody”, w którym przewidywana akomodacja może zostać zrealizowana w połączeniu *твои глаза*.

4.2. Relacje paradygmatyczne

Stosunki paradygmatyczne są to relacje typu „in absentia”, które nie są obserwowalne w składzie linearnego ciągu mowy (por.: Блох, 2004, 47). Stosunki występują pomiędzy elementami w systemie języka tej samej klasy (por.: Lachur, 2004, 198). W praktyce oznacza to, że stosunki paradygmatyczne obejmują zestawienie elementów językowych, które mogą występować w tym samym kontekście lub pełnić tę samą funkcję w zdaniu lub frazie. Przykładami takich relacji może być synonimia, holonimia czy hiperonimia. Dla ułatwienia technicznego obliczenia danych dodaliśmy fuzzynimie do grupy relacji systemowych, choć zdajemy sobie sprawę, że systemowość fuzzynimii często jest kwestią sporną ze względu na idiosynkratyczność symbolu językowego jako takiego: dla jednych brzoza to np. symbol ojczyzny, dla innych – symbol wiosny (Kulewicz, 2003, 23). W tabeli ukazane zostały wykryte typy relacji wraz z przykładami.

Tabela 2. Typy reakcji w obrębie relacji paradygmatycznych na linii BODZIEC-reakcja w SAS

Lp.	Typ relacji	ROS: ГЛАЗА	UKR: ОЧІ	БІАЛ: ВОЧЫ
1	Fuzzynimia	глобус	дірочки	праўда
2	Holonimia	лицо	обличчя	твар
3	Kohiponimia	затылок	вуха	вушы
4	Meronimia	зрачки	зрачки	зрэнкі
5	Quasisynonimia	око	∅	вочы душы
6	Synonimia	буркалы	∅	∅

Źródło: opracowanie własne autorów.

Omówienie wyników opartych o proponowaną klasyfikację przedstawimy w rozdziale 5.

4.3. Znaczenie oraz kategoryzacja leksykalno-tematyczna

Znaczenie leksykalne bodźca OCZY na poziomie asocjacji wymknęło się spod konwencji definicji słownikowych, znacząco przekroczyło granice takiej definicji z jego prymarnymi i sekundarnymi znaczeniami (np.: Кузнецов, 1998; Евгеньева, 1999; Ефремова, 2000 – dla rosyjskiego, dla ukraińskiego – np.: Білодід, 1970, dla białoruskiego – np.: Крапива, 1977). Wobec tego zdecydowaliśmy się na własną klasyfikację leksykalno-tematyczną wyrazu *oczy* w obrębie reakcji. Leksykalne pole konceptu OCZY można więc podzielić na następujące obszary, które zostały przedstawione w poniższej tabeli wraz z przykładami reakcji:

Tabela 3. Kategorie leksykalno-tematyczne reakcji w stosunku do bodźca OCZY wraz z przykładami

Lp.	Znaczenie	ROS: ГЛАЗА	UKR: ОЧІ	BIAŁ: ВОЧЫ
1	Organ	зрачок	ніс	твар
2	Przynależność	матери	коханого	дзяўчыны
3	Kolor	голубой цвет	чорний	блакітны колер
4	Charakter	добрые	щирі	шчырасць
5	Emocje	сияют	радісні	заплаканыя
6	Wygląd	симпатичные	чисті	туш
7	Piękno	красивые	гарні	прыгожыя
8	Uczucia	любви	кохання	улюбёнасць
9	Rozmiar	широкие	великі	вялікія
10	Intelekt lub jego brak	умные	розумні	тупыя
11	Kształt	глобус	круглі	як яблыкі
12	Jakość/sposób widzenia	очки	окуляри	акуляры
13	Nastawienie na inną osobę	б тебя не видели	∅	∅

Źródło: opracowanie własne autorów.

Na obecnym etapie badań kategoryzacja leksykalno-tematyczna jest rozpracowywana, więc dane liczbowe mogą ulec zmianom. Wstępne wyniki kategoryzacji wykazują, że statystycznie dla języka rosyjskiego dominują następujące kategorie: Kolor (19 typów reakcji), Część ciała (15), Charakter (13). Dla ukraińskiego: Kolor (15), Wygląd (13), Charakter (11). Dla białoruskiego: Kolor (23), Wygląd (20), Część ciała (15).

4.4. Obcy język reakcji

Mimo, że respondenci wypełniali ankiety w swoich językach ojczystych, część z nich udzieliła odpowiedzi w języku rosyjskim: Białorusini – 22 reakcje w j. ros., Ukraińcy – 2 reakcje w j. ros. Poniżej zostały wypisane rosyjskojęzyczne reakcje na bodźce w języku białoruskim i ukraińskim:

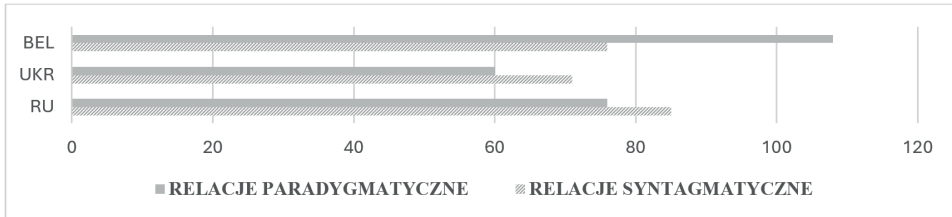
ВОЧЫ(BIAŁ): *серые, видеть, лицо, очки, смотреть, ресницы, взгляд, веки, большие, глубокие, тушь, чистота, голубизна, блеск, глубина, линзы, окна, серо-голубые, вилка, глаза, глазницы, уверенность*

ОЧІ(UKR): *зрачки, зеркало*

Jest to ciekawe zjawisko, w którym badani ‘mylą’ języki podczas udzielania odpowiedzi. Może to wskazywać na efekty polityki językowej w danych krajach, które przez długi czas były pod wpływem ZSRR, a następnie Rosji.

5. WYNIKI ANALIZY ORAZ WNIOSKI

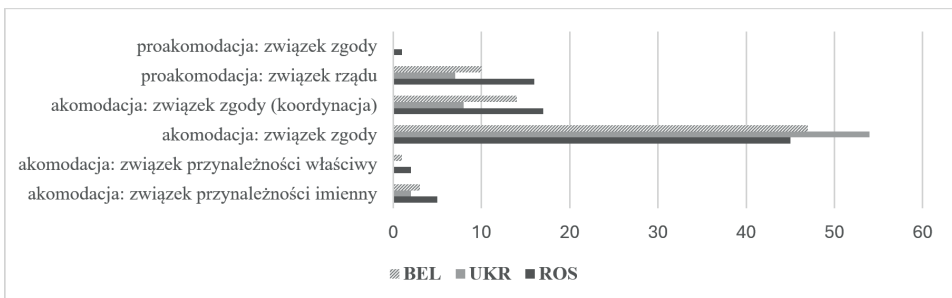
Na podstawie analizy zebranych danych przeprowadzono obliczenia, których wyniki zostały przedstawione w postaci różnorodnych wykresów, ilustrujących istotne zależności i tendencje w badanych zjawiskach.

Rysunek 1. Stosunek liczby relacji syntagmatycznych do paradygmatycznych przy frekwencji reakcji zawężonej do 1 występowania (freq=1)

Źródło: opracowanie Maria Tomiak

Pierwszy wykres przedstawia stosunek liczby wykrytych relacji syntagmatycznych do relacji paradygmatycznych przy freq=1. Na pierwszy rzut oka widać, że w języku ukraińskim i rosyjskim relacje syntagmatyczne dominują nad relacjami paradygmatycznymi, jednak jest to nieznaczna różnica. Respondenci w tych językach częściej opierali swoje odpowiedzi na relacjach składniowych. Natomiast w języku białoruskim zdecydowanie przeważają reakcje motywowane relacjami paradygmatycznymi – było aż 108 takich typów reakcji.

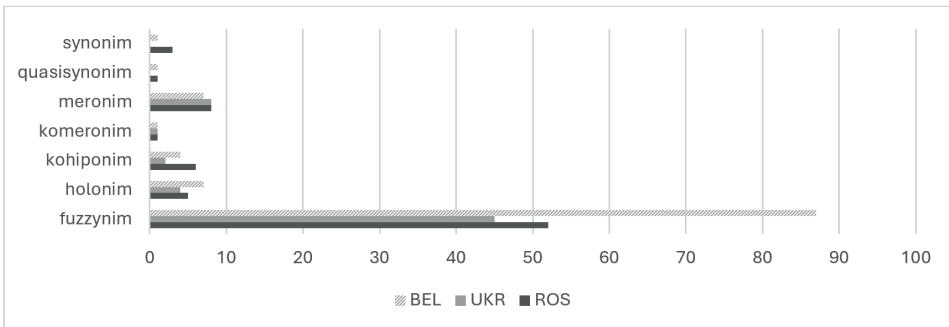

Rysunek 2. Typ relacji syntagmatycznej przy freq dla reakcji zawężonej do 1 występowania (freq=1)

Źródło: opracowanie Maria Tomiak

Najwięcej można dostrzec relacji typu „akomodacja: związek zgody”, co potwierdza tezę badaczki Klimenko, która zauważyła, że najczęściej w relacjach

syntagmatycznych pojawiają się „reakcje związku zgody typu atrybutywnego” (Клименко, 2018, 106), tj. reakcje, które określają cechy danej osoby, przedmiotu lub zjawiska. W przypadku bodźca OCZY są to najczęściej przymiotniki nazywające ich kolor, rozmiar i kształt (np. ГЛАЗА(ROS): *голубые, карие, большие, узкие* itd.). Część określeń wyrażało subiektywną ocenę (np. ГЛАЗА(ROS): *красивые*), wskazywało na uczucia, cechy charakteru lub intelekt (np. ГЛАЗА(ROS): *печальные, добрые, умные*).

Rysunek 3. Typ relacji paradygmatycznej przy frekwencji reakcji zawężonej do 1 występowania

Źródło: opracowanie Maria Tomiak

Tylko niewielką część relacji paradygmatycznych stanowi relacja synonimii i quasisynonimii – w języku ukraińskim nie pojawiła się ona wcale. Tak samo marginalna okazała się komeronimia. Zdecydowanie częściej badani udzielali odpowiedzi, które były związane ze słowem-bodźcem na podstawie relacji kohiponimii, meronimii i holonimii, tj. na zasadzie równorzędności pojęć oraz na relacji część-całość. Najczęstszym typem relacji okazała się fuzzynimia, w której bodziec i reakcja związane są ze sobą nie bezpośrednio, lecz czysto na zasadzie skojarzenia. Niektóre z takich fuzzynimów były nieoczywiste, szczególnie w języku białoruskim (np. ВОЧЫ(БІАЛ): *ноч, Японія, нож, акіян*), w którym ta relacja zdecydowanie przeważała w porównaniu z reakcjami w innych badanych językach. Należy tu wskazać na jednostronne spojrzenie na relację rozmytą – fuzzynimię. Na obecnym etapie nie bierzemy pod uwagę podtypów owej relacji opracowanych przez mgr Karolinę Piotrowską w pracy magisterskiej pt. *Сравнение потенциала системных отношений: польское и русское ассоциативные измерения концепта ЛЮБОВЬ*. K. Piotrowska wyróżnia następujące podtypy relacji fuzzynimii:

- fuzzynimia właściwa: ЛЮБОВЬ: *гармония*; МІЛОŚĆ: *przyjemność*;
- fuzzynimia z obecnością desygnatu (osoba): ЛЮБОВЬ: *Лена*, МІЛОŚĆ: *Томек*;
- fuzzynimia w obecności hiperonimii; ЛЮБОВЬ: *чувство*; МІЛОŚĆ: *сидовне uczucie*;

– fuzzynimiam w obecności quasiantonimów: ЛЮБОВЬ: зло; МИЛОŚĆ: gniew;

– fuzzynimiam w obecności quasisynonimów: ЛЮБОВЬ: верность; МИЛОŚĆ: wieczność (por.: Piotrowska, 2002, 6, 31–32).

Należy stwierdzić, że wskazana klasyfikacja w dużej mierze umożliwia badanie właśnie typowych skojarzeń paradygmatycznie głębszych. Jednak każde pole asocjacyjne może wymagać modyfikacji powyższej klasyfikacji fuzzynimii.

6. UWAGI KOŃCOWE

Typ reakcji w eksperymencie asocjacyjnym – syntagmatyczny czy paradygmatyczny – pozostaje zjawiskiem intrygującym na tle eksperymentów przeprowadzonych na przykładzie innych języków. W następnych dwóch etapach badawczych zamierzamy zbadać, po pierwsze, wymiar okazów (tj. reakcji powtarzających się), uwzględniając rzeczywistą frekwencję ich występowania. Ponadto, do omówionych wcześniej parametrów dodany będzie parametr ‘frazematyczność’, w którego kluczu przeanalizowany zostanie zebrany materiał. Szczególnemu przyjrzeniu się podane będą przede wszystkim relacje syntagmatyczne. Wykorzystamy w tym celu klasyfikację frazemów (por. rozdział I.2.11. pt. *Klucz frazematyczny: kwalifikatory decyzyjne* w monografii Fedorushkov, 2019, 96–98) opartego o podział frazemów na typy kolokacji oraz idiomów. Jest to szczególnie ważne, gdyż część skojarzeń może być oparta na różnego rodzaju frazemach, tj. przede wszystkim kolokacjach, idiomach, ale także paremiach – zwłaszcza wspólnych dla badanych języków, jak zapożyczonych. Po drugie, oprócz reakcji na bodziec OCZY, przeanalizowane zostaną również reakcje zwrotne, w których słowo *oczy* figuruje jako reakcja na różnorodne bodźce, jak na przykład ДЕВОЧКА(ROS): *с глазами волчицы*, ХВОРИЙ(UKR): *на очі*, ЧАЛІАБЕК(BIAŁ): *вочы*. Dane zabiegi (analiza pełnej frekwencji oraz analiza reakcji zwrotnych) umożliwią wyeksponowanie pełniej reprezentacji badanego pola pojęciowego w obrębie SAS. Czynności te, przy dołączeniu badań innych zbliżonych pól asocjacyjnych, mogą przyczynić się w przyszłości do stworzenia mapy leksykalno-semantycznej, którą umownie można określić jako „Ciało człowieka/ Percepcja”.

BIBLIOGRAFIA (REFERENCES)

- Babenko, L.G. (2004). *Filologicheskii analiz teksta. Osnovy teorii, printsipy i aspekty analiza: Uchebnik dlya vuzov*. Moskva–Ekaterinburg: Ural'skii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet.

- Bilodid, I.K. (1970). *Slovník ukráíns'koj movi*: V 11 tomakh. Kiïv: Naukova dumka.
- Blokh, M.Ya. (2004). *Teoreticheskie osnovy grammatiki*. Moskva: Vysshaya shkola.
- Efremova, T.F. (2000). *Novyj slovar' russkogo yazyka. Tolkovo-slovoobrazovatel'nyi*. Moskva, Russkij yazyk.
- Evgen'eva, A.P. (1999). *Slovar' russkogo yazyka*: V 4-kh t. Moskva: Russkij yazyk, Poligrafresursy.
- Fedorushkov, Y. (2019). *Adaptacja warsztatu leksykograficznego do automatyzacji rozpoznawania frazémów w systemie uczącym się. Na przykładzie konstrukcji werbo-nominalnych języka rosyjskiego*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Fedorushkov, Y., Narloch, A. (2014). *Prolegomena do dydaktycznej prezentacji konceptu językowego w wizualizacji grafowej: na przykładzie rosyjskiego konceptu 'белый'*, *Studia Rossica Gedanensia*, 1, 179–208.
- Gawarkiewicz, R., Pietrzyk, I., Rodziewicz, B. (2008). *Polski słownik asocjacyjny: z suplementem*. Szczecin: PRINT GROUP.
- Karaulov, Yu.N., Cherkasova, G.A., Ufimtseva, N.V., Sorokin, Yu.A., Tarasov, E.F. (2002a). *Russkij assotsiativnyj slovar'*. V 2 t. T. I.: *Ot stimula k reaksii*. Moskva: AST-Astrel'.
- Karaulov, Yu.N., Cherkasova, G.A., Ufimtseva, N.V., Sorokin, Yu.A., Tarasov, E.F. (2002b). *Russkij assotsiativnyj slovar'*. V 2 t. T. 2.: *Ot reaksii k stimulu*. Moskva: AST-Astrel'.
- Klimenko, A.P. (2018). *Typy semanticheskikh otnoshenii mezhdú stimulom i reaksiei v svobodnom assotsiativnom eksperimencie (104–110)*. V: *In Honorem: sbornik statei k 90-letiju A.E. Supruna*, V.N. Rudenko (red.). Minsk: RIVSh.
- Krapiva, K. (1977). *Thumachal'ny sloŭnik belaruskaj movy*. Minsk: Gal. red. Belaruskaj Savetskaj Entsyklapedyi.
- Kubryakova, E.S., Dem'yanov, V.Z., Luzina, L.G., Pankrats, Yu.G. (1997). *Kratkij slovar' kognitivnykh terminov*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Kuznetsov, S.A. (1998). *Bol'shoj tolkovyj slovar' russkogo yazyka*. Sankt-Peterburg: Norint.
- Lachur, Cz. (2004). *Zarys językoznawstwa ogólnego*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Leont'ev, A.A. (1977). *Slovar' assotsiativnykh norm russkogo yazyka*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta.
- Martinek, S. (2007). *Ukráíns'kij asotsiativnij slovník*. L'viv: Vidavnychii tsentr LNU imeni Ivana Franka.
- Maslova, V.A. (2007). *Kognitivnaya lingvistika*. Moskva: Flinta, Nauka.
- Nagórko, A. (2007). *Zarys gramatyki polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Piotrowska, K. (2022). *Сравнение потенциала системных отношений: польское и русское ассоциативные измерения концепта ЛЮБОВЬ*. Praca magisterska na kierunku filologia wschodniosłowiańska, specjalność filologia rosyjska na programie S2-FWSr w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskich UAM. Promotor: dr Yury Fedorushkov. Poznań. Zasób APD (<https://apd.amu.edu.pl>).
- Poláński, K. (red.). (1999). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rudenko, V.N. (red.). (2018). *In Honorem: sbornik statei k 90-letiju A.E. Supruna*. Minsk: RIVSh.
- Saloni, Z., Świdziński, M. (2007). *Składnia współczesnego języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sroka, K.A. (2022). *Komutacja (stosunek paradygmatyczny) i kookurencja (stosunek syntagmatyczny) w świetle algebry Boole'a*, *Biuletyn PTJ, LXXVIII (78)*, 205–220. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0016.2020>
- Tsitova, A.I. (1981). *Asatsyatyŭny sloŭnik belaruskaj movy*. Minsk: vyd. BDU im. U.I. Lenina.
- Ufimtseva, N.V. (red.). (2004). *Slavyanskij assotsiativnyj slovar'*: *russkij, belorusskij, bolgarskij, ukráinskij*. Moskva: Institut yazykoznanija RAN.

Wobszal, K. (2022). *Восточнославянский концепт ДОМ/ДОМ/ДИМ по данным ассоциативного словаря: сравнение и визуализация (на примере по ГЕРНІ и НЕО4J)*. Praca magisterska na kierunku filologia wschodniosłowiańska, specjalność filologia rosyjska na programie S2-FWSr w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskich UAM. Promotor: dr Yury Fedorushkov. Poznań. Zasób APD (<https://apd.amu.edu.pl>).

- Бабенко, Л.Г. (2004). *Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа: Учебник для вузов*. Москва–Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет.
- Білодід, І.К. (1970). *Словник української мови*: В 11 томах. Київ: Наукова думка.
- Блох, М.Я. (2004). *Теоретические основы грамматики*. Москва: Высшая школа.
- Евгеньева, А.П. (1999). *Словарь русского языка*: В 4-х т. Москва: Русский язык, Полиграфресурсы.
- Ефремова, Т.Ф. (2000). *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*. Москва, Русский язык.
- Караулов, Ю.Н., Черкасова, Г.А., Уфимцева, Н.В., Сорокин, Ю.А., Тарасов, Е.Ф. (2002а). *Русский ассоциативный словарь*. В 2 т. Т. 1.: *От стимула к реакции*. Москва: АСТ-Астрель.
- Караулов, Ю.Н., Черкасова, Г.А., Уфимцева, Н.В., Сорокин, Ю.А., Тарасов, Е.Ф. (2002б). *Русский ассоциативный словарь*. В 2 т. Т. 2.: *От реакции к стимулу*. Москва: АСТ-Астрель.
- Клименко, А.П. (2018). *Типы семантических отношений между стимулом и реакцией в свободном ассоциативном эксперименте (104–110)*. В: *In Нопорет: сборник статей к 90-летию А.Е. Супруна*, В.Н. Руденко (ред.). Минск: РИВШ.
- Крапива, К. (1977). *Глумачальны слоўнік беларускай мовы*. Мінск: Гал. рэд. Беларускай Савецкай Энцыклапедыі.
- Кубрякова, Е.С., Демьянков, В.З., Лузина, Л.Г., Панкрац, Ю.Г. (1997). *Краткий словарь когнитивных терминов*. Москва: Издательство Московского государственного университета.
- Кузнецов, С.А. (1998). *Большой толковый словарь русского языка*. Санкт-Петербург: Норинт.
- Леонтьев, А.А. (1977). *Словарь ассоциативных норм русского языка*. Москва: Издательство Московского университета.
- Мартінек, С. (2007). *Український асоціативний словник*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
- Маслова, В.А. (2007). *Когнитивная лингвистика*. Москва: Флинта, Наука.
- Руденко, В.Н. (ред.). (2018). *In Нопорет: сборник статей к 90-летию А.Е. Супруна*. Минск: РИВШ.
- Уфимцева, Н.В. (ред.) (2004). *Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский*. Москва: Институт языкознания РАН.
- Цітова, А.І. (1981). *Асацыятыўны слоўнік беларускай мовы*. Мінск: выд. БДУ ім. У.І. Леніна.